

بررسی نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران

نمونه موردی: شهر یزد

حسنعلی پورمند^۱

محمدرضا بمانیان^۲

محمد جواد مهدوی نژاد^۳

سپیده صمدزاده^۴

چکیده

ارزش‌های اخلاقی یکی از عوامل بسیار مهم در روند شکل‌گیری معماری ایران هستند و همواره بر ماهیت ابنیه سنتی و روند شکل‌گیری آنها موثر بوده‌اند. پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح می‌شوند عبارتند از: ۱. جایگاه ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی ایران چیست؟ ۲. توجه به ارزش‌های اخلاقی چه اثراتی را بر معماری سنتی شهر

^۱ استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران hapormand@modares.ac.ir

^۲ استاددانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران bemanian@modares.ac.ir

^۳ دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران mahdavinejad@modares.ac.ir

^۴ دانشجوی دکتری معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران، نویسنده مسئول،

ایران sepidehsamadzadeh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۵/۱۹

کویری یزد بر جای نهاده‌است؟ در راستای پاسخگویی به این پرسش‌ها ده بنا از آثار معماری سنتی شهر یزد به عنوان نمونه پژوهشی انتخاب شده‌اند. روش بکاررفته در این پژوهش، روش "تاریخی-تفسیری" می‌باشد و جهت جمع‌آوری اطلاعات از برآیندی از منابع کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی استفاده شده‌است.

نتایج پژوهش بیانگر آن است که ارزش‌های اخلاقی در روند ساخت بنا و نیز زمان بهره‌برداری از آن مورد توجه بوده‌است و اثرات آن در قالب پاسداری از فرهنگ وقف، عمل بر طبق اصول فتوت‌نامه‌ها و توجه به وحدانیت، انسانیت و طبیعت تجلی یافته است.

واژگان کلیدی: اخلاق، معماری سنتی شهرهای کویری ایران، وحدانیت، انسانیت، طبیعت

۱. مقدمه

معماری و شهرسازی سنتی ایران گنجینه پایان‌ناپذیر اصولی است که ریشه در مفاهیم مادی و معنوی این سرزمین دارند. بسیاری از ارزش‌های مورد توجه در میان گذشتگان توسط انسان امروز به دست فراموشی سپرده شده‌اند و لذا آگاهی از اعتقادات گذشتگان و شناخت ماب‌ازای کالبدی آنها در معماری و شهرسازی جهت بهبود کیفیت معماری و شهرسازی معاصر از اهمیت خاصی برخوردار است. در این میان ارزش‌های اخلاقی از مفاهیم مورد توجه گذشتگان به شمار می‌آیند که نمود آنها را می‌توان در متن زندگی آنها و نیز کالبد بناهای شهری به چشم دید. این بناها ضمن آنکه امکان جریان ارزش‌های اخلاقی را در میان زندگی گذشتگان فراهم می‌آوردند، حفظ و احترام به آنها را نیز به ساکنین خویش یادآور می‌شدند.

۲. پیشینه تحقیق

۱.۲. تعریف واژگانی اخلاق

واژه اخلاق در فرهنگ لغات عمید (۱۳۵۹: ص. ۹۹) چنین معنا شده است: خوی‌ها، جمع خلق. واژه خلق را نیز می‌توان با استناد به فرهنگ لغات نامبرده چنین معنا کرد: خوی، طبع، سجیه و عادت.

۲.۲. سیر تحول فلسفه اخلاق

با مطالعه متون تاریخی می‌توان به این نکته پی برد که فلسفه اخلاق در طول تاریخ بر اثر دگرگونی‌های حیات اجتماعی تعاریف گوناگونی را به خود پذیرفته است (مک‌این‌تایر، ۱۳۷۹: ص. ۱۶). فلسفه اخلاق در دوره رنسانس بیش تر جنبه ارسطویی و تا حدی رنگ و بوی افلاطونی داشت. در مقابل متفکران این دوره هدف اولیه فلسفه اخلاق را خیر اعلی می‌دانستند که خود مطلوب فی‌نفسه است (همان: ص. ۵۲-۴۴). آنها عقیده داشتند که نیازی نیست فضایل اخلاقی گونه‌ای از اعتدال را دربرداشته باشند؛ بلکه بهتر آن است که انسان به حد اعلی زیبا و یا عاقل باشد. نظریات فلاسفه اخلاق در قرن ۱۷ و ۱۸ میلادی از تنوع گسترده‌ای برخوردار بود. در این راستا به طور مختصر به بیان نظریات برخی از فلاسفه این زمان می‌پردازیم. تامس هابز^۱ عقیده داشت که بنیاد فلسفه اخلاق بر سود و زیان استوار است و دیوید هیوم^۲ نیز معتقد بود که ماهیت اخلاق در تامین منافع انسان و ارتقا سعادت بشری نهفته است (وارنوک، ۱۳۶۸: ص. ۶۹). از دیدگاه ایمانوئل کانت^۳ (۱۳۶۹: ص. ۲۳) فلسفه اخلاق بر همه موجودات تکالیف قطعی و بدون قید و شرط را تحمیل می‌کنند که بدون توجه به تمایلات، منافع و اهداف انسان الزام‌آورند و این احکام در صدد تامین سعادت انسان نیستند، بلکه طالب حفظ نیت خیر هستند.

احکام اخلاقی به آندسته از دستورالعمل‌ها اطلاق می‌شود که بر مبنای مفاهیم اخلاقی تدوین شده‌اند و دارای چهار ویژگی هستند. اول هاله روانی؛ بدان معنا که انسان پس از اتخاذ یک تصمیم از احساسی برخوردار است که به رفتار او جهت می‌دهد و تحت تاثیر حس گناه و یا ملامت خویشتن، او را از رفتاری باز می‌دارد. دوم بازنمایی در رفتار؛ بدان معنا که گاه می‌توان اصول اخلاقی هر انسان را به رفتار وی در طول زندگی نسبت داد. سوم کلیت‌پذیری احکام اخلاقی؛ بدان معنا که اگر فردی یک حکم اخلاقی را بپذیرد، خود را بوسیله دیدی مخصوص نسبت به نوع معینی از امور متعهد می‌داند. چهارم موضوع‌پذیری احکام اخلاقی؛ بدان معنا که احکام اخلاقی را می‌توان از روی موضوعات آنها بازشناخت و آنها را در قالب رویکردهای متفاوت دسته‌بندی کرد.

نمودار ۱ - ویژگی‌های احکام اخلاقی (وارنوک، ۱۳۶۸: ص. ۷۲-۶۴)

۳.۲. اخلاق اسلامی

از دیدگاه اسلام هدف از اخلاق، افزایش مراتب و درجات قلبی انسان است تا او را از شایستگی لازم برای تقرب به خدا بهره‌مند سازد. در این راستا اسلام اخلاق را مجموعه‌ای از مواعظ نمی‌داند، بلکه آن را نوعی سازندگی روحی و معنوی می‌داند که در سایه ایمان و بصیرت امکان‌پذیر است و موجب همسویی بینش و عمل او می‌شود (سادات، ۱۳۸۲: ص. ۱۷). یکی از احکام اسلامی پیرامون حفظ ارزش‌های

--	--	--	--

اخلاقی قاعده لاضرر و لاضرار است که بر این اساس ضرر رساندن به غیر، نه در مرحله قانون‌گذاری و نه در مرحله اجرا جایز نیست. بر این اساس رویکردهای مختلف فلسفه اخلاق در جدول شماره ۱ به صورت خلاصه آورده شده‌اند.

دیدگاه	نظریه پرداز	مبانی نظری	رویکرد	
خوب و بد / ادراک شهودی	جورج ادوارد مور ^۴	احکام اخلاقی قابل تعریف نیستند.	شهودگرایی	
رد مفهوم وظیفه درست و نادرست / ادراک شهودی	آرتور پریچارد ^۵			
نسبیت خوب و بد / ادراک شهودی تعیین الزام وظایف با تکیه بر زمینه	دیوید راس ^۶			
اهمیت تکالیف	رودولف کارناپ ^۷	احکام اخلاقی فاقد معنا هستند. احکام اخلاقی جنبه روانی دارند.	احساس گرایی	
احکام اخلاقی به بیان احساسات گوینده می پردازند. رد جایگاه عقل	موریتس شلیک ^۸			
احکام اخلاقی واجد تاثیر و تاثر هستند.	رابرت لوییس استیونس ^۹			
پاسخگویی به این سوال که "فرد چه باید بکند؟"	ریچارد مروین هیر ^{۱۰}	احکام اخلاقی جملات امری هستند.	هدایت گرایی	
اولویت وظایف حقیقی بر وظایف ظاهری	دیوید راس	احکام اخلاقی، اصولی مدون هستند. (سازگاری و کلیت پذیری)	اصول گرایی	
برای ارزیابی مسائل اخلاقی معیارهای ثابتی پذیرفته می شوند.			طبیعت گرایی	
تکلیف نگری مبتنی بر حقوق (حفظ حقوق انسانی)		سنجش احکام اخلاقی بواسطه نتایج اعمال	تکلیف نگری	
تکلیف نگری مبتنی بر الگوی توزیع (توزیع خیر و شر)				
تکلیف نگری مبتنی بر هم ارزی جایگاه (آنچه خواهید که مردم با شما کنند، شما نیز با آنان چنان کنید)				
ناظر به عمل (اتکا بر منفعت افراد ذریبط)	جان استوارت میل ^{۱۱}	سنجش احکام اخلاقی بواسطه ارزش نتایج	سودنگری	
قاعده واقعی				ناظر به
قاعده آرمانی				قاعده
نسبی گرایی فرهنگی (وابستگی احکام اخلاقی به فرهنگها)		احکام اخلاقی فاقد سازگاری درونی هستند.	نسبی گرایی	

نسبی‌گرایی افراطی (وابستگی احکام اخلاقی به افراد)			
اصل موضوعی اخلاق	چارلز سندرز پرس ^{۱۲}	وابستگی احکام اخلاقی به درک صحیح زمینه	زمینه‌گرایی
هر آنچه خداوند جایز می‌شمارد، نهی می‌کند و امر می‌کند، به ترتیب درست، نادرست و واجب است.			نظریه فرمان الهی
اخلاق نوعی سازندگی روحی و معنوی است که در سایه ایمان و بصیرت امکان‌پذیر است و موجب همسویی بینش و عمل می‌شود.			اخلاق اسلامی

جدول ۱ - رویکردهای معاصر پیرامون فلسفه اخلاق (منبع: نگارندگان)

۳. روش بررسی

۱.۳. هدف پژوهش

هدف از این پژوهش شناخت جایگاه اخلاق در حوزه معماری و نحوه بکارگیری آن در معماری سنتی می‌باشد. در این راستا ضمن بررسی عوامل موثر بر شکل‌گیری این مفهوم در معماری، به بررسی عوامل نامبرده در میان ۱۰ بنا از معماری سنتی شهر یزد خواهیم پرداخت و نتایج حاصل را پیرامون سه بنا به تفصیل بیان خواهیم کرد.

۲.۳. پرسش‌های پژوهش

در این پژوهش برآنیم تا به پرسش‌های زیر پاسخ گوئیم:

۱. جایگاه ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی ایران چیست؟

۲. توجه به ارزش‌های اخلاقی چه اثراتی را بر معماری سنتی شهر کویری یزد بر جای نهاده‌است؟

۳.۳. روش پژوهش

روش بکاررفته در این پژوهش، روش "تاریخی-تفسیری" می‌باشد و جهت جمع‌آوری اطلاعات از برآیندی از منابع کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی استفاده شده‌است.

۴. یافته‌ها

۱.۴. جایگاه اخلاق در حوزه معماری

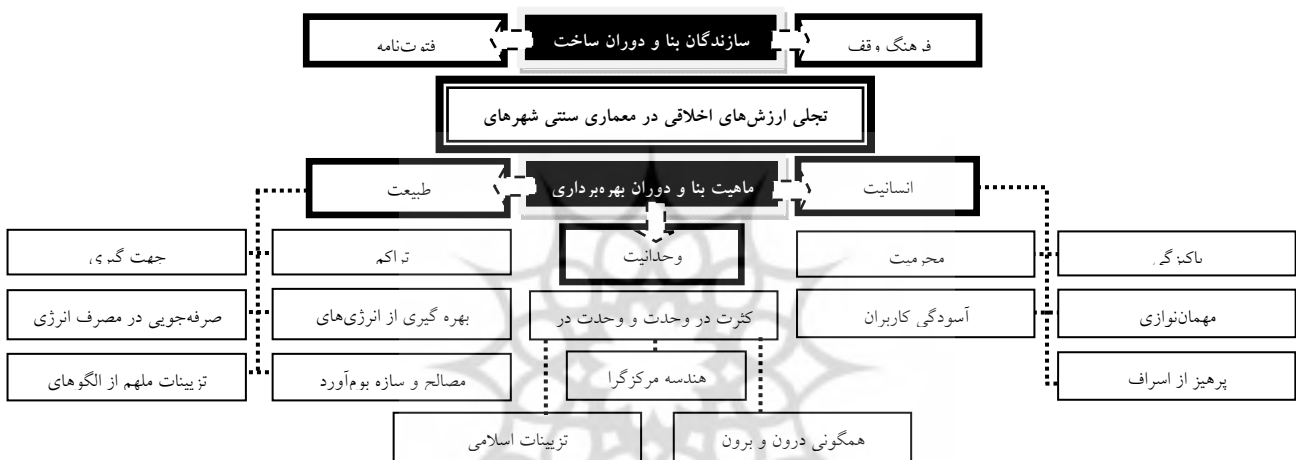
جایگاه اخلاق در حوزه معماری را می‌توان در سه حوزه وحدانیت، انسانیت و طبیعت به چشم دید. شناخت و معرفت خداوند از اصول بنیادین در اخلاق معماری به شمار می‌آید و در این راستا اصل "وحدت در کثرت و کثرت در وحدت" همواره یکی از اصول قابل توجه در معماری بوده است که زمینه لازم را جهت وحدت فضایی و القاء حس آرامش به مخاطبین فراهم می‌آورد. علاوه بر آن ارزش‌های اخلاقی موجب برقراری اعتدال میان خوددوستی و دیگردوستی می‌شوند. نمود ارزش‌های اخلاقی در آثار معماری را می‌توان در حفظ عدالت میان حقوق انسان‌ها در مقیاس درون‌نسلی و برون‌نسلی و برقراری تعادل میان اندام‌های بنا و طبیعت پیرامون جست. در این راستا الگوهای معماری باید در چهارچوب ارزش‌های اخلاقی پرورش داده شوند، تا از این طریق موجب ارتقاء کیفیت همزیستی انسان با دیگر انسان‌ها در متن زندگی اجتماعی و نیز سایر ارگانیسم‌های زنده غیرانسانی در محیط پیرامون او گردند.

۱.۱.۴. نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران

ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی دارای جایگاه خاصی بوده‌اند و نمود آنها را می‌توان از طرفی در توجه به سه اصل خدا-محوری، انسان-محوری و بوم-محوری و از طرف دیگر در دو دوره ساخت و بهره‌برداری مشاهده نمود؛ چنانکه از طرفی به بیان

تأثیر منش سازندگان بر فرآیند ساخت و از طرف دیگر به ارتباط بین ماهیت بنا و نحوه زندگی کاربرین می‌پردازد.

نمودار ۲ - نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران (منبع: نگارندگان)

۱.۱.۱.۴. سازندگان بنا و دوران ساخت

۱.۱.۱.۴.۱. فرهنگ وقف

فرهنگ وقف یکی از آیین‌های پسندیده در میان ایرانیان است. چنانکه گاه افراد نیک‌اندیش به ساخت کاروانسراهایی در میان راه‌های کویری اقدام و از گذاردن نام خویش بر آن ابا نموده‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۶ الف: ص. ۲۳۴). گاه در مجاورت خانقاه‌ها نیز

مهمانخانه‌های رایگانی تحت عنوان دارالسیاده، دارالعباده و یا دارالضیافه احداث می‌شد که مسافران و درویش بی‌بضاعت در آنجا مسکن می‌گزیدند.

تصویر ۱- مجموعه خانقاه بندرآباد یزد (منبع: نگارندگان)

۲.۱.۱.۱.۴. فتوت‌نامه‌ها

فتوت‌نامه‌ها یکی از نخستین منابع مکتوب پیرامون رعایت اصول اخلاقی در فرآیند ساخت آثار معماری به شمار می‌آیند. واژه فتوت در این آثار چنین تعریف شده است: "صرف وجود در اطاعت حق و یا راحت خلق". با تکیه بر اصول فتوت‌نامه‌ها سازندگان بنا لازم است جهت حفظ منش اخلاقی از چهار خصلت عام مربوط به فتیان و هفت خصلت خاص مربوط به بنایان برخوردار باشند. چهار خصلت عام عبارتند از: (۱) تواضع، (۲) امن و یا ایمان، (۳) صدق و دوری از ریا و (۴) وفا. هفت خصلت عام نیز عبارتند از: ذکور بودن، بلوغ، عقل، دینداری، عدم صحت باطن، مروت و نجابت. لازم به ذکر است که لزوم هر یک از صفات نامبرده از علتی برخوردار است؛ چنانکه برای مثال صفت نجابت موجب می‌شود تا بنایان زمانی که از داربست بالا می‌روند در خانه همسایگان خویش نگاه نکنند.

۲.۱.۱.۴. ماهیت بنا و دوران بهره‌برداری

۱.۲.۱.۱.۴. وحدانیت

شناخت و معرفت خداوند از اصول بنیادین در اخلاق معماری سنتی شهرهای کویری ایران به شمار می‌آید که مصداق آن را می‌توان در اصل "وحدت در کثرت و کثرت در وحدت" به چشم دید. به عقیده بورکهارت وحدت در هنر مقدس تنها به معنای وحدت میان اجزا نیست، بلکه این وحدت در ذات اثر جاری است. او عقیده دارد که مفاهیم هنر مقدس در "هندسه کیفی" نهفته است که این هندسه متضمن تفکر واحدی است که خالق اثر دارد (خاکپور؛ خزایی، ۱۳۸۹: ص. ۲۰). وحدت در فضا زمینه لازم را جهت ایجاد حس آرامش، معنویت و درون‌نگری پدید می‌آورد و موجب ایجاد تعاملات اجتماعی سالم بر مبنای ارزش‌های اخلاقی می‌شود.

مصادیق وحدانیت در معماری سنتی شهرهای کویری ایران عبارتند از: هندسه مرکزگرا، تزیینات اسلامی، همگونی درون و برون.

_ هندسه مرکزگرا

الگوی حیاط مرکزی و هندسه گنبد از مصادیق هندسه مرکزگرا در معماری سنتی ایران است. تمثیل پیوند آسمان و زمین استعاره‌ای از وحدت و کثرت یا یگانگی خالق و مخلوق به شمار می‌آید که می‌توان آن را در ساختار هندسی گنبد شاهد بود. با این مضمون کثرت جهان در زمین و عالم خاکی با نماد مربع بیان می‌شود که پس از طی سلسله مراتبی به آسمان با نماد کره که در آن جهت و مکان مطرح نیست، می‌رسد.

_ تزیینات اسلامی

تزیینات هندسی و طبیعی در معماری اسلامی زمینه لازم را جهت تعمق و درون‌نگری در مخاطب فراهم می‌آورد و این امر حادث نمی‌شد، اگر در معماری اسلامی شمایل‌نگاری به کار می‌رفت. "فراوانی تزیینات در هنر اسلامی به هیچ روی مغایر با این کیفیت خلاء که فکر و تامل را به همراه دارد، نیست. برعکس، عمل تزیین با صور انتزاعی، به واسطه وزن و آهنگ ناگسسته و در هم پیچیدگی بی‌پایان آن، بر کیفیت این خلاء می‌افزاید." لذا می‌توان گفت که تکرار نقشمایه‌های هندسی که هریک خالی از مضامین دنیوی است، مبین ریتمی هماهنگ است که آهنگ وحدت را از تکرار سر داده و همچون "ذکر"، وجود انسان را از افکار غیر تهی می‌سازد (خاکپور؛ خزایی، ۱۳۸۹: ص. ۲۱-۲۰).

– همگونی درون و بیرون

همگونی درون و بیرون بنا ریشه در فلسفه‌ای واحد و نگرشی معنوی دارد که موجب بروز یکپارچگی و همگونی در بناهای معماری سنتی می‌گردد. عناصر ساختمانی همچون ستون‌ها، طاق‌ها و درگاه‌ها در درون ساختمان به رغم آنکه در مجموعه‌ای واحد مرتبط با بافت پیرامون خود قرار دارند، از نوعی استقلال نیز برخوردار هستند که بواسطه تناوب و ریتم نوعی تنوع را در فضای داخلی بوجود می‌آورند. نمود این امر را می‌توان در هندسه بازار و یکپارچگی آن با بافت پیرامون مشاهده نمود.

۲.۲.۱.۱.۴. انسانیت

مصادیق انسانیت در معماری سنتی شهرهای کویری ایران عبارتند از: پاکیزگی، مهمان‌نوازی، محرمیت، آسودگی کاربران و پرهیز از اسراف.

– پاکیزگی

در آیین‌های کهن ایران، ناهید و یا ایزد پاکی بسیار ستوده شده‌است. نمود این بینش را می‌توان در رفتارهایی همچون حفظ پاکیزگی آب نهر به چشم دید؛ چنانکه جهت شستشو، مجرای را در کنار مسیر نهر ایجاد می‌کردند و اتصال آن را با آب جاری از بین می‌بردند تا آب مورد استفاده عموم مردم آلوده نگردد (همان: ص. ۱۹۷). در دوره اسلامی نیز حفظ پاکیزگی کالبد ابنیه مذهبی همچون مساجد مورد توجه معماران بود؛ چنانکه در پیشخوان ورودی آنها فضایی را جهت شستشو و وضو طراحی می‌کردند و اندام‌های وابسته چون خانه نگهبان نیز از اندام‌های مقدس مسجد مجزا می‌ساختند. علاوه بر آن ابنیه مجاور مساجد معمولاً گذر و بازار بودند تا امکان درنگ هیچ آلوده‌ای در فضای پیرامون مسجد فراهم نیاید و حجره‌های بازار نیز معمولاً بواسطه یک ردیف طاق‌نما از دیوار مسجد جدا می‌شدند.

— محرمیت

درون‌گرایی خانه‌های سنتی شهرهای کویری نشانه‌ای از ارزش ساکنان آن به زندگی شخصی انسان و حرمت اوست. در این خانه‌ها فضای اندرون و بیرون خانه توسط هشتی و راهروی پیچ در پیچ از یکدیگر جدا شده و بدین ترتیب از دید افراد غریبه به داخل حریم خانه جلوگیری می‌شود. علاوه بر آن در خانه نیز دارای دو کوبه است که یکی با صدای بم ویژه مردان و دیگری با صدای زیر ویژه زنان می‌باشد تا ساکنین خانه از محرم و یا نامحرم بودن مهمان خویش آگاه باشند. اصل محرمیت علاوه بر خانه‌های درونگرا در آثار برونگرا همچون باغ‌ها نیز به چشم می‌خورد. ورودی باغ‌ها معمولاً توسط عنصری به نام فخر مدین^{۱۳} مسدود می‌شود و کوشک نیز در قالب یک بنای برونگرا خود در میان باغی قرار دارد که توسط دیوارهای پیرامون محدود می‌شود.

— مهمان‌نوازی

در فرهنگ ایرانی مهمان از منزلت خاصی برخوردار است. در نمای ساده خانه‌های شهرهای کویری معمولا دارای سردری مجلل است که این امر خود به دعوت‌کنندگی بنا و مهمان‌نوازی ساکنین اشاره دارد. سکوهایی واقع در مجاورت در ورودی و فضای هشتی نیز جهت حفظ آسایش مراجعانی که قصد دخول به خانه را ندارند، طراحی می‌شد؛ زیرا در فرهنگ ایرانی شایسته نیست که مهمانی که در انتظار صاحب خانه است، در فضای گذر درنگ کند. حیاط بیرونی خانه به مهمانان اختصاص دارد و اتاق مهمان واقع در آن، معمولا دارای یک شاه‌نشین^{۱۴} است که به بزرگ مهمانان و یا بزرگ خانه تعلق دارد. لازم به ذکر است که در صورتیکه خانه فاقد حیاط بیرونی باشد، اتاق مهمان در قالب یک فروار بر روی کوچه واقع می‌شود.

– آسودگی کاربرین

در راستای حفظ آسایش خریداران، طرح بازار ایرانی بازرگان ایرانی را از سودجویی و مردم‌فریبی باز دارد. اختصاص هر رسته^{۱۵} بازار به کالایی خاص موجب می‌شود تا خریدار ضمن مقایسه اجناس فروشندگان مختلف، کالای مورد نظر خود را به نحو دلخواه و به ارزانترین بها خریداری کند (نوروزی، ۱۳۷۲: ص. ۳۱-۱۵). علاوه بر آن به منظور جلوگیری از ازدحام، رسته‌ها معمولا به صورت چهارراه روبروی یکدیگر احداث نمی‌شوند و رسته‌های پیر سر و صدا همچون رسته مسگرها دور از سایر مشاغل قرار می‌گیرند.

– پرهیز از اسراف

معماران سنتی همواره سعی داشتند تا با تکیه بر اعتقادات دینی خویش از اسراف پرهیز کنند^{۱۶} و لذا ضمن پرهیز از کاربرد عناصر غیرضروری در ساخت بنا، از حداقل امکانات موجود نیز به صورت بهینه بهره می‌بردند. علاوه بر آن انتخاب بهترین نمونه‌ها از میان آثار گذشتگان و تکامل آنها در آثار خویش، موجب می‌شد تا معمار سنتی هرگز آزموده

را دوبار مورد آزمون قرار ندهد. تمامی عناصر معماری سنتی از جمله تزیینات بخشی از کار بنیادین ساختمان به‌شمار می‌آیند. استفاده از کاربردی در زیر پوشش سقف موجب ایجاد عایقی از هوا به منظور تعدیل شرایط حرارتی بنا و نیز مردم‌وار کردن ارتفاع اتاق شده‌است (پیرنیا، ۱۳۸۶ ب: ص. ۲۹-۲۸). ابعاد اتاق در خانه‌های سنتی معمولاً اندک، اما متناسب با نیازهای ساکنین است. این اتاق‌ها معمولاً چندعملکردی هستند و مبلمان به‌کاررفته در آنها نیز متناسب با فعالیت‌های گوناگون مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ چنانکه رختخواب‌ها در شب برای خوابیدن پهن می‌شوند و در روز نیز پس از برچیده‌شدن به عنوان پشتی مورد استفاده قرار می‌گیرند (پیرنیا، ۱۳۸۶ الف: ص. ۱۶۳-۱۶۲). طاقچه‌های موجود در دیوارهای خشتی علاوه بر آنکه از وزن دیوار می‌کاهد، فضای لازم را نیز برای وسایل روزمره چون آینه و کتاب فراهم می‌آورد.

بهره‌برداری مجدد از ساختمان‌ها را نیز می‌توان یکی دیگر از سنت‌های معماری سنتی به حساب آورد. پس از ورود اسلام به ایران، ساختمان‌های مذهبی نظیر آتشکده‌ها با اندکی تغییرات در قالب مساجد مورد بهره‌برداری قرار گرفتند. این سنت در جامعه معاصر معماری ایران نیز تداوم یافته است، چنانکه بسیاری از خانه‌های شهرهای کویری با تغییر کاربری به دانشکده هنر و معماری بدل شده‌اند.

۳.۲.۱.۱.۴. طبیعت

معماران سنتی عقیده داشتند که عالم سراسر مواهب خداوند است و بکارگیری صحیح این مواهب و احترام به آنها گونه‌ای از شکرگزاری به‌شمار می‌آید (بمانیان، ۱۳۸۶: ص. ۸۱). لذا برقراری تعادل میان ابنیه معماری و طبیعت پیرامون به گونه‌ای که منابع باارزش محیطی چون زمین، آب و پوشش گیاهی متوجه کمترین آسیب ممکن گردند، نشانه‌ای از احترام به طبیعت پیرامون به‌شمار می‌آید. مصادیق احترام به طبیعت پیرامون در معماری سنتی شهرهای کویری عبارتند از: فشردگی، جهت‌گیری، بهره‌گیری از

انرژی‌های تجدیدپذیر، صرفه‌جویی در مصرف انرژی، مصالح و سازه‌ی بوم‌آورد و تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی.

– تراکم

ساختار فشرده بافت شهرهای کویری از طریق کاربرد استخوان‌بندی صحیح، توزیع مناسب کاربری‌ها و استفاده از تراکم بهینه محقق گشته است (گلکار، ۱۳۷۹: ص. ۴۷)؛ ساختار نامبرده به صرفه‌جویی در مصرف انرژی و حفظ زمین‌های مطلوب پیرامون شهر منجر می‌شود.

– جهت‌گیری

جهت‌گیری ابنیه شهرهای کویری معمولاً بر عوامل اقلیمی چون تابش آفتاب و وزش باد منطبق است که این امر خود موجب سهولت سرمایش و گرمایش در تابستان و زمستان می‌گردد.

– بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر

بادگیر و خیشخان از جمله عناصری هستند که در اقلیم گرم و خشک موجب ورود بادهای خوش و تعدیل دما می‌گردند. بادگیرها هوای خنک و پاکیزه را از یک جهت به داخل ساختمان می‌کشند و هوای گرم و آلوده را از جهت دیگر بر اثر خاصیت مکش بیرون می‌رانند. در کنار اتاقک بادگیر، اتاق حوضخانه وجود دارد که سقف آن دارای نورگیری تحت عنوان خیشخان است. خیشخان را می‌توان با حصیر، سفال و یا بوته‌های خاردار پوشاند و بر آن آب پاشید تا در اثر وزش باد، هوای خنک وارد اتاق گردد.

– صرفه‌جویی در مصرف انرژی

بناهای سنتی شهرهای کویری به صورتی طراحی شده‌اند که از نوسانات دمای فضای داخلی و تاثیر عوامل خارجی بر آن کاسته شود؛ چنانکه پوشش دوپوسته بام همچون عایق حرارتی عمل می‌کند و تقسیم‌بندی روزنها و کاربرد شیشه‌های رنگی در آنها نیز مانع از نفوذ تابش مستقیم آفتاب به داخل اتاق می‌گردد.

تصویر ۲- تقسیم‌بندی روزنها در باغ دولت‌آباد (منبع: نگارندگان)

– مصالح و سازه بوم‌آورد

استفاده از مصالح و سازه بوم‌آورد در ابنیه معماری موجب بهبود شرایط اقلیمی، حفظ تعادل محیط زیست، تسهیل فرآیند ساخت و مرمت و نیز کاهش هزینه‌های انسانی و اقتصادی می‌گردد. مصالح بکاررفته در ابنیه شهرهای کویری خشت و آجر هستند که از خاک حاصل از گودبرداری تهیه و موجب کاهش هزینه‌های ساخت بنا و تعدیل دمای محیط می‌گردند. لازم به ذکر است که خاصیت فشاری آنها نیز به پیدایش گونه‌های مختلف طاق و گنبد منجر شده است که این امر بیانگر خودکفایی معماران سنتی شهرهای کویری می‌باشد.

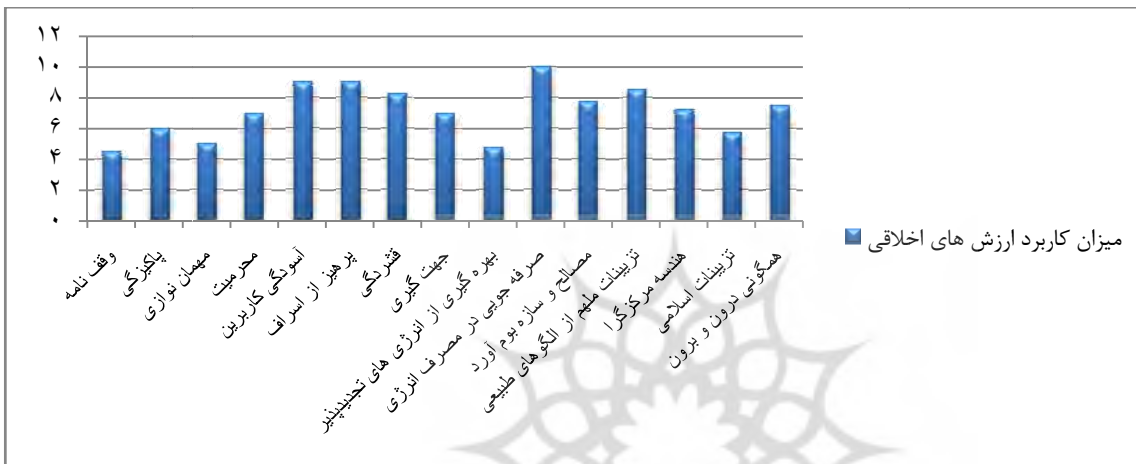
– تزیینات ملهم از الگوهای طبیعی

جدول ۳- میزان کاربرد ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهر یزد (منبع: نگارندگان)

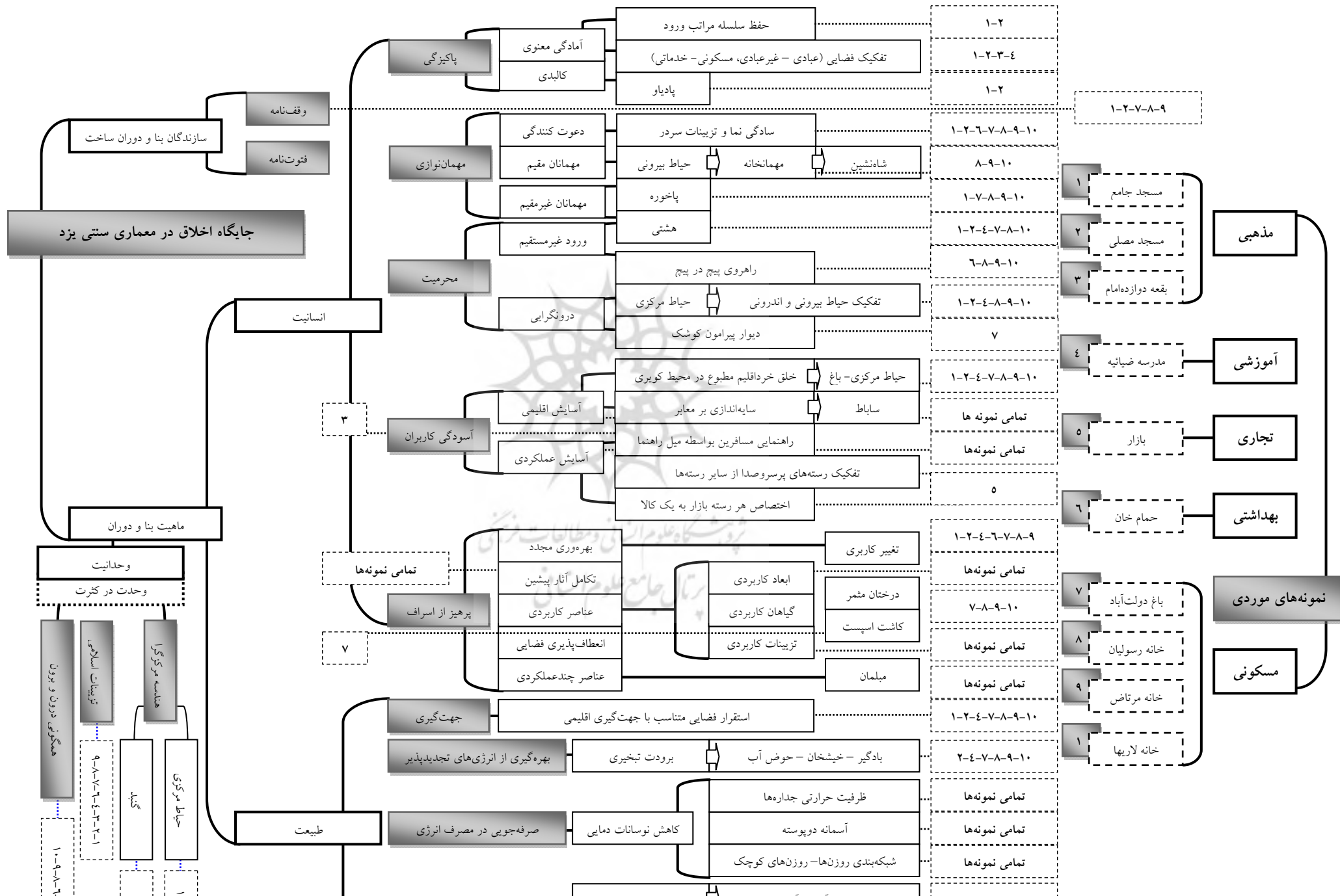
نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی یزد													بناه			
ماهیت بنا - دوران بهره‌برداری						سازندگان بنا - دوران ساخت										
طبیعت			انسانیت			وحدانیت			تزیینات نامه	وقف نامه	؟					
تزیینات ملموس از الگوهای طبیعی	مصالح و سازه بوم‌آورد	صرف‌جویی در مصرف انرژی	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	جهت‌گیری	دشوردگی	پرهیز از اسراف	آسودگی کاربرین	محرمت					همفراوانی	پاکیزگی	همگونی درون و بیرون	تزیینات اسلامی
●	●	●	⊕	●	●	●	●	⊕	●	●	●	●	●	●	●	مسجد جامع
●	●	●	⊕	●	●	●	●	⊕	⊕	●	●	●	●	●	●	مسجد مصلی
●	●	●	⊕	⊕	●	●	●	⊕	⊕	⊕	●	●	●	●	●	بقعه دوازده امام
●	●	●	●	●	●	●	⊕	●	⊕	●	●	⊕	●	●	●	مدرسه ضیائییه
⊕	●	●	⊕	⊕	●	⊕	●	⊕	⊕	⊕	●	⊕	⊕	●	●	بازار
●	●	●	⊕	⊕	●	●	●	●	⊕	●	●	●	⊕	●	●	حمام خان
●	●	●	●	●	⊕	●	●	●	⊕	●	⊕	●	⊕	●	●	باغ دولت‌آباد
●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	⊕	●	⊕	●	●	●	خانه رسولیان
●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	⊕	●	⊕	●	●	●	خانه مرتاض

☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	؟	؟	خانه لاریها
۸/۵	۷/۷۵	۱۰	۴/۷۵	۷	۸/۲۵	۹	۹	۷	۵	۶	۷/۵	۵/۵	۷/۲۵	-	۴/۵	۴/۵	جمع بندی
۷/۷						۷/۲				۶/۸			۴/۵				

نمودار ۳- کاربرد کمی ارزش های اخلاقی در معماری سنتی شهر یزد (منبع: نگارندگان)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

.....

.....

نمودار ۴- کاربرد کیفی ارزش‌های اخلاقی در

معماری سنتی شهر یزد (منبع: نگارندگان)

۱.۵. مسجد جامع یزد

مسجد جامع عتیق یزد در قرن ششم ه.ق. و بنای مسجد جامع نو بر جایگاه آن در قرن هشتم ه.ق. احداث شد (افشار، ۱۳۴۱: ص. ۱۱۴-۱۱۱). معمار جهت ساخت بنای مسجد از خاک زیر آن به عنوان پی طبیعی استفاده کرده که با وجود عبور چندین قنات از زیر آن، تا به حال نشست چندانی نداشته است (پیرنیا، ب ۱۳۸۶: ص. ۳۳-۳۲). نمود ارزش‌های اخلاقی در مسجد جامع یزد به صورت خلاصه در جدول شماره ۴ آمده است.

جدول ۴- نمود ارزش‌های اخلاقی در مسجد جامع یزد (منبع: نگارندگان)

نمود کالبدی		ارزش‌های اخلاقی	
	وقف‌نامه	فرهنگ وقف	سازندگان بنا و دوران ساخت
---	؟	فتوت‌نامه	
	حیاط مرکزی و گنبدخانه	هندسه مرکزگرا	وحایت
	استفاده از انواع تزیینات اسلامی اعم از اسلیمی و گره چینی در فضاهای مسجد	تزیینات اسلامی	
---	انسجام کالبدی مسجد با ساختار شهر به عنوان هسته مرکزی آن - طرح ورودی‌های متعدد جهت تقویت ارتباط آن با محله	همگونی درون و برون	انسجام
---	حفظ سلسله مراتب فضایی ضمن ورود	روحی	
	طرح وضوخانه سابق در گودال باغچه واقع در صحن ورودی - طرح حوض آب در فضای جلouxان طرح طاقنما در حدفاصل میان مسجد و حجره‌های بازار جهت تفکیک بنای عبادی از غیرعبادی طرح وضوخانه فعلی در راهروی خروجی مسجد جهت تفکیک اندام‌های عبادی و غیرعبادی	جسمی	پاکیزگی
	افزایش دعوت‌کنندگی بنا بواسطه استفاده از سردر رفیع و سرشار از تزیینات	مهمان نوازی	ماهیت بنا و دوران بهره‌مندی
	حفظ درونگرایی بواسطه طرح حیاط مرکزی	محرمیت	
--	طرح فضاهای متناسب با شرایط اقلیمی جهت حفظ آسایش نمازگران	آسودگی کاربرین	

	تکامل آثار معماری دوره های پیشین در بخش‌های مختلف همچون گنبد و سردر تزیینات کاربردی (کاربندی)- استفاده از کاشی مقرنس جهت تسهیل امر مرمت در گنبد	پرهیز از اسراف	تزیینات
---	طرح متراکم فضایی پیرامون حیاط مرکزی	فشرده‌گی	
---	رون راسته و استقرار فضاها متناسب با آن	جهت‌گیری	
---	گنبدخانه (فضای تابستانی) واقع در ضلع جنوب غربی - شبستان زمستانی واقع در ضلع شمال غربی	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	
---	تهویه هوا بواسطه روزن‌ها	صرفه‌جویی در مصرف انرژی	
---	کاهش نوسانات دمایی بواسطه استفاده از گنبد دو پوسته تسهیل امر گرمایش و سرمایش بواسطه استفاده از روزن‌های کوچک و نورگیرهای سقفی	مصالح و سازه بوم‌آورد	
---	خشت، آجر و آجر فرش	مصالح	
---	گنبد، طاق، دیوار باربر و پی طبیعی	سازه	
	استفاده از اشکال انتزاعی در طرح‌های کاشیکاری	تزیینات ملهم از الگوهای طبیعی	

۲.۵. بازار یزد

مجموعه بازار یزد با وسعتی برابر با ۱۳۰ هزار متر مربع در قالب بخشی از مجموعه فرهنگی-تاریخی امیر چخماق احداث شد. این بازار در دوران پهلوی با احداث خیابان قیام به دو قسمت تقسیم شد و برخی از فضاهای اصلی آن به کلی تخریب شدند. ساختار این مجموعه متشکل از راسته‌های کوتاه و نامنظم می‌باشد و در راستای بهره‌گیری از آب قنات‌ها، شیبی از جنوب به شمال دارد (نوروزی، ۱۳۷۱). نمود ارزش-های اخلاقی در بازار یزد به صورت خلاصه در جدول شماره ۵ آمده است.

جدول ۵- نمود ارزش‌های اخلاقی در مجموعه بازار یزد (منبع: نگارنده)

نمود کالبدی		ارزش‌های اخلاقی		سازندگان بنا و دوران ساخت
---	---	فرهنگ وقف		
---	؟	فتوت‌نامه		
	انشعاب راسته‌های بازار از فضای چهارسوق استفاده از الگوی حیاط مرکزی در میدان خان	هندسه مرکزگرا	وحدانیت	
---	---	تزیینات اسلامی		
---	انسجام کالبدی ساختار بازار با ساختار شهر به عنوان ستون فقرات اصلی آن	همگونی برون و درون		

---	---	پاکیزگی	آسایش	ماهیت بنا و دوران بهره‌برداری	
---	---	مهمان نوازی			
---	---	محرمیت			
	اختصاص هر راسته بازار به یک کالای خاص جهت تامین آسایش کاربرین ضمن انتخاب کالا تفکیک راسته‌های پرسر و صدا (مسگرها) از سایر راسته‌ها جهت تامین آسایش روانی خریداران ارتباط تنگاتنگ ورودی‌های بازار با بافت پیرامون جهت تامین امنیت و تسهیل دسترسی سرپوشیدگی و استفاده از نورگیرهای سقفی جهت حفظ آسایش اقلیمی (سایه‌اندازی، نورگیری و تهویه)	آسودگی کاربرین	ظهور		
	تکامل آثار معماری دوره های پیشین در بخش‌های مختلف همچون شیوه طاق‌زنی و ساخت نورگیرها *عدم بهره‌وری مجدد: بسیاری از حجره‌های بازار به صورت متروکه رها گشته اند.	پرهیز از اسراف			
	درهم‌تنیدگی ساختار فضایی بازار با بافت پیرامون خویش	فشرده‌گی			
---	---	جهت‌گیری	ظهور		
	تهویه هوا بواسطه روزن‌های سقفی برودت تبخیری بواسطه حضور حوض آب و گیاه در میدان خان	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر			
---	تسهیل امر گرمایش و سرمایش بواسطه استفاده از جداره‌های ضخیم و روزن‌های سقفی	صرفه‌جویی در مصرف انرژی			
	خشت، آجر *مصالح غیر بوم‌آورد: استفاده از سنگ و موزاییک ضمن مرمت کفپوش بازار	مصالح			مصالح و سازه بوم‌آورد
	دیوار باربر، طاق و تویزه	سازه			
---	---	تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی			

۳.۵. خانه رسولیان

خانه رسولیان در دوره قاجار در محله سهل‌بن‌علی واقع در بافت تاریخی شهر یزد احداث شد و امروزه در قالب دانشکده هنر و معماری یزد مورد استفاده قرار می‌گیرد. نمود ارزش‌های اخلاقی در خانه رسولیان به صورت خلاصه در جدول شماره ۶ آمده است.

جدول ۶- نمود ارزش‌های اخلاقی در خانه رسولیان یزد (منبع: نگارندگان)

نمود کالبدی	ارزش‌های اخلاقی
-------------	-----------------

		فرهنگ وقف		سازندگان بنا و دوران ساخت
		فتوت‌نامه		
---	وقف‌نامه			وحدانیت
---	؟			
	حیاط مرکزی استفاده از گنبد در فضاهایی همچون هشتی	هندسه مرکزگرا		
---	استفاده از تزیینات هندسی در بازوهای اتاق ارسی	تزیینات اسلامی		انسانیت
---	خانه به عنوان بخشی از بافت منسجم محله	همگونی درون و برون		
	آستانه اتاق، عدم ورود گرد و خاک و کفش به داخل اتاق سادگی نما و تزیینات سردر، اشاره‌ای به دعوت‌کنندگی بنا و مهمان‌نوازی ساکنین عنصر پاختوره و فضای هشتی، آسایش مراجعینی که قصد دخول به خانه را ندارند. حیاط بیرونی و تزیینات اتاق ارسی، آسودگی مهمان و احترام به او	پاکیزگی	مهمان‌نوازی	
	حفظ درونگرایی بواسطه طرح حیاط مرکزی - تفکیک حیاط بیرونی و اندرونی ورود غیر مستقیم به خانه بواسطه هشتی و راهروی پیچ در پیچ - ورود غیرمستقیم به اتاق‌ها طرح فضاهای متناسب با شرایط اقلیمی جهت حفظ آسایش ساکنین (موقعیت مطبخ ضمن تسهیل دسترسی به سایر اتاق‌ها، فضایی دنج را جهت آسایش خانم خانه فراهم می‌آورد.)	محرمیت	آسودگی کاربرین	
	تکامل آثار معماری دوره های پیشین در بخش‌های مختلف همچون شیوه طاق‌زنی عناصر کاربردی: طرح ابعاد اتاق‌ها متناسب با عملکرد آنها، استفاده از تزیینات کاربردی همچون مقرنس فضاهای چند عملکردی: ادغام عملکردهای چندگانه همچون غذاخوردن، نشستن و خوابیدن در یک اتاق عناصر چندعملکردی همچون طاقچه (چیدن وسایل بر روی آن و کاهش جرم دیوار باربر)، رختخواب و غیره بهره‌وری مجدد: تغییر کاربری خانه دبروز به دانشکده امروز		پرهیز از اسراف	
---	طرح متراکم فضایی پیرامون حیاط مرکزی	فشردگی		طبیعت
---	رون راسته و استقرار فضاها متناسب با آن اتاق ارسی (زمستان‌نشین) واقع در ضلع شمالی - تالار (تابستان‌نشین) واقع در ضلع جنوبی اتاق‌های سهدری واقع در ضلع غربی - راهروی ارتباطی واقع در ضلع شرقی	جهت‌گیری		
	بادگیر - حوضخانه و خیشخان		بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	
	کاهش نوسانات دمایی بواسطه دیوارهای ضخیم و آسمانه دوپوسته تسهیل امر گرمایش و سرمایش بواسطه نوع استقرار فضایی و استفاده از روزن‌های کوچک (استقرار مطبخ در بخش شمال شرقی و استفاده از نورگیر سقفی از میزان گرمایش این فضای گرم می‌کاهد.)		صرفه‌جویی در مصرف انرژی	
	خشت، آجر و آجرفرش	مصالح	مصالح و سازه بوم‌آورد	
	دیوار باربر، طاق	سازه		
	استفاده از اشکال انتزاعی در طرح شبکه ارسی		تزیینات ملهم از الگوهای طبیعی	

۶. نتیجه‌گیری

اخلاق و اخلاق‌گرایی در طول تاریخ از تعاریف متعددی برخوردار بوده‌اند که فصل مشترک این تعاریف در ارتباط آنها با تمایلات انسانی و برقراری اعتدال میان خوددوستی و دیگر دوستی می‌باشد. در این میان اخلاق اسلامی عمل اخلاقی را ناشی از نوعی بصیرت حاصل از ایمان می‌داند که به همسویی بینش و منش منجر می‌شود.

ارزش‌های اخلاقی در میان آثار معماری سنتی ایران و نیز شهر تاریخی یزد از جایگاه خاصی برخوردار بودند و نمود این ارزش‌ها را می‌توان از طرفی در دوره ساخت بنا و از طرف دیگر در دوران بهره‌برداری و وحدانیت، انسانیت و طبیعت به چشم دید. نتایج پژوهش حاکی از آن است که معماران سنتی شهر یزد ضمن ساخت و بهره‌برداری از بناها توجه شایانی را به حفظ ارزش‌های اخلاقی داشته‌اند؛ چنانکه نمود آنها را می‌توان در کالبد بناها به چشم دید. لازم به ذکر است که توجه به طبیعت بیش از سایر عوامل در میان آثار مورد بررسی به چشم می‌خورد. زیرا طبیعت در میان کاربری‌های گوناگون عمومیت دارد، در حالیکه وحدانیت بیشتر در آثار مذهبی به چشم می‌آید و انسانیت نیز مصادیق متنوعی را طلب می‌کند؛ چنانکه معماران سنتی معیار پاکیزگی را به عنوان یکی از شاخصه‌های انسانیت بیشتر در ساخت بناهای مذهبی مورد توجه قرار داده‌اند، در حالیکه معیارهای مهمان‌نوازی و محرمیت را در بناهای مسکونی در اولویت قرار داده‌اند.

پا نوشت ها

1. Thomas Hobbes
2. David Hume
3. Immanuel Kant
4. George Edward Moore
5. Harold Arthur Prichard
6. David Ross
7. Rudolf Carnap
8. Moritz Schlick
9. Robert Louis Stevenson

10. Richard Mervyn Hare

11. John Stuart Mill

12. Charles Sanders Peirce

۱۳. فخر مدین دیواری مشبک متشکل از گل پخته، سفال و یا کاشی است که ضمن آنکه از دید افراد غریبه به داخل فضا جلوگیری می‌کند، امکان دید ساکنین به فضای بیرون را از نزدیک فراهم می‌آورد.

۱۴. تورفتگی واقع در اتاق مهمان که سطح آن از سطح اتاق بالاتر است.

۱۵. رسته به هر بخش از مسیرهای اصلی بازار گفته می‌شود که به یک صنف خاص اختصاص دارد.

۱۶. والذین هم عن اللغو معرضون ... مومنان، آنانکه از کار بیهوده روی گردانند (سوره مومنون، آیه ۳)

فهرست منابع

- بمانیان، م. رهیافت‌هایی در تبیین معماری مسلمین، تهران، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، ۱۳۸۶.

- پیرنیا، م. آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران، نشر سروش دانش، ۱۳۸۶.

- پیرنیا، م. سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران، نشر سروش دانش، ۱۳۸۶.

- خاکپور، مژگان؛ خزایی، محمد. وحدت و کثرت در هنر اسلامی با نگاهی به آثار بورکهارت. کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۵، ص. ۲۷-۱۶. ۱۳۸۹.

- سادات، م. اخلاق اسلامی، تهران، نشر سمت، ۱۳۸۲.

- قبادیان، و. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.

- کانت، ا. بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق، ترجمه ح. عنایت، تهران، نشر خوارزمی، ۱۳۶۹.

- گلکار، ک. ۱۳۷۹، "طراحی شهری پایدار در شهرهای حاشیه کویر"، مجله هنرهای زیبا، شماره ۸، ص. ۴۵.

- عمید، ح. فرهنگ فارسی عمید، تهران، نشر سپهر، ۱۳۹۵.

- مک‌ایتایر، ا. تاریخچه فلسفه اخلاق، ترجمه ا. رحمتی، تهران، نشر حکمت، ۱۳۷۹.

- نوروزی، ن. مجموعه بازارهای یزد، ۱۳۷۱.

- وارنوک، ج. فلسفه اخلاق در قرن حاضر، ترجمه ص. لاریجانی، تهران، نشر کتاب، ۱۳۶۸.

_ Bourdeau, P., The Man - Nature Relationship & Environmental Ethics, *Journal of Environmental Radioactivity*, 2003.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی